

ETO: 912 „15—18“

REVIEW

A MAI VAJDASÁGOT ÁBRÁZOLÓ XVI—XIX. SZÁZADI TÉRKÉPEKRŐL

VÉKONY LÁSZLÓ

Egészségügyi Központ, Szabadka

Közlésre elfogadva: 1982. aug. 20.

Ha a vajdasági táj képeének alakulását vizsgáljuk a történelem folyamán, több fontos időpontot határozhatunk meg, amelyek korszakokra osztják fejlődését. A természeti táj képét véglegesen csak a múlt századi nagy folyószabályozások tudták megváltoztatni. Az alföldi folyók holtágai, morotvái, mocsarai és lápjai a középkorban éppúgy megvoltak, mint a török idők alatt és után. Medrüket, természeti tényezők hatására többször is megváltoztatták, az árvizek kiöntései néha hónapokig megmaradtak összefüggő víztükörként. Ugyanígy megmaradtak az ártéri nagy erdők is, nem úgy, mint az Alföld erdei, melyeknek irtását már a honfoglalást megelőző idők nomád népei megkezdték, későbbi korok folytatták, minek következtében az Alföld a XIX. századra fátlan síkság lett.

A mütáj igazi története a magyar honfoglalással kezdődik. A honfoglalást megelőző idők emberi élete a különböző nomád népek emelte halmok seregén és az úgynevezett római sáncokon kívül alig hagyott nyomot a táj mai arculatán. Lassan már ezek is csak az irodalomból és térképekről ismeretesek. Az ármentes területeken a múlt század végéig a szántóföld és a legelő harca folyt. A török idők előtt a szántóföld terjeszkedett a legelő (és az erdők) rovására, a török idők alatt pedig fordítva. A török kiűzése után a szántóföld újból terjeszkedni kezdett, most már véglegesen.

Ezek alapján, azt hiszem, érthető, hogy a természeti és mütáj gyökeres megváltozása a múlt század második felére tehető, tehát a történeti földrajz, helytörténet, régészet, településtörténet stb. szempontjából rendkívül fontosak azok a térképek és leírások, amelyek a folyószabályozások előtt készültek, s annál fontosabbak, minél korábbiak. Ezek egymásra vetítésével és egybevetésével ugyanis rekonstruálható lenne a mai Vajdaság természeti és ember által alakított képe az egyes történeti korokban. Óriási jelentőségű lenne egy ilyen munka összeállítása és főleg megjelentetése, különösen, ha megfelelő illusztrációk és térképmelléletek kísérnék. Sokszor ugyanis nehéz megszabadulni attól, hogy ne a mai szituációt vetítsük vissza a múltba. De úgy vélem, nem kell túlságosan bizonygatni e munka szükségességét, amelynek alapelemei tulajdonképpen már a kibontakozás fázisában vannak.

Ezek a megfontolások vezettek arra a gondolatra, hogy összeállítsam e rövid áttekintést azokról a térképekről, amelyek vidékünket is, vagy csak vidékünket ábrázolják, feltüntetve azt is, hol található.

A török már Európa kapujában állt, és Rómából, Ulmból még mindig Ptolemaiosz térképének újabb kiadásai látták el az európai udvarokat, majdnem ezer évvel korábbi névrajzzal, torz víz- és hegyrajzzal tévesztve meg használóikat. Ekkor tűnt fel Lázár deák, aki térképén nemcsak a földrajzi szélességeket, de a földrajzi hosszúságokat is feltünterte.¹

Még Lázár deák térképe előtt több olyan térkép készült, amelyeken esetleg bennünket érdeklő helynevek szerepelhetnek. Ilyen Roselli 1480 körül készült Közép-Európa térképe, amelyen 49 helynevet találhatunk. Ezek magyarossága arra mutat, hogy Roselli Budán jegyezte fel őket. Banfi Florio szerint a firenzei könyvtárban Magliab. Lat. XIII. 16. sz. alatti Ptolemaiosz-kódexben levő egyik térkép szintén Roselli másolata. Ezen 82 magyar helynév szerepel.²

Rómer Flórisnak egy kéziratban hátrahagyott, nyomtatásban sehol meg nem jelent cikkében egy XVI. századbeli egészen ismeretlen magyarországi térképről olvashatunk (a Nemzeti Múzeum kéziratára, Fol. Hung. 1111/2, p. 51.). A térképet Rómer Flóris Comesina Albert császári tanácsosnál látta Bécsben, egy könyv belső borítójára ragasztva. A térkép további sorsa ismeretlen. Sajnos, Rómer Flóris inkább címertani szempontból írta le a térképet. „Ezen részlet Nándorfehérvártól Galambócig és felfelé Lippáig terjed“. „Akárhány lapú volt ezen nagyobb méretű térkép, mely archaeológiai tekintetben számos, mai nap már egészen elenyészett római telepet is tartalmazott, bizonyos, hogy több lapból összeillesztvén, faltérkép volt.“ Ilyen térkép egyetlen katalógusban sem szerepel.

A következő „elmozdíthatatlan“ térkép Rómában található. A vatikáni palota elkészültével IV. Pius pápa rendeletére 1562-ben Étienne Taborout a Loggia della Cosmographia nyugati szárnyának falára tíz hatalmas freskótérképet tervezett és rajzolt. A nyolcadik boltív alatt van Magyarország és Lengyelország térképe. Sajnos, a XIX. század közepén restaurálni kellett, ami sokat rontott adatain, egyes adatokat elferdítettek, másokat teljesen eltüntettek. A térképen 180 helységnév szerepel. Bendefy László szerint a térkép forrásanyaga Brodarics Istvánnak Lázár deák eredeti felvételi lapjainak felhasználásával készített, és Krakkóban 1528-ban kiadott „Tabula Hungariae...“ című térképe volt. Makkai László 1971-ben Párizsban megtalálta Tabourot-nak a freskó alapjául szolgáló eredeti térkép vázlatát. Bendefy meghatározását az egyezések támogatják.³

¹ Lázár deákról bővebben:

Bendefy László: Lázár deák személye. Geod. és Kartogr. 23. évf. Budapest. 1971.
Cholnoky Jenő: (Lázár deák térképéről) Elnöki megnyitó. Földr. Közl. 1947.

² Roselli működéséről:

Banfi, Florio: Francesco Roselli térképész Mátyás király udvarában. Térk. Közl. VI. k. Budapest. 1940.

³ A vatikáni térképről:

Banfi, Florio: Magyarország térképét ábrázoló falfestmény a Vatikánban. Térk. Közl. V. k. Budapest. 1939.

Az 1930-as évek derekán a Gilhofer és Ranschburg bécsi könyvkereskedő cég árverési katalógusában leírt egy árverés alá bocsátott, a XVI. század második feléből származó térképet. Sem szerzője, sem keletkezésének ideje ismeretes. Címe: „*Descriptio Regni Hungariae Una Cum Aliis Finitimis Regionibus Ac Provinciis etc.*“ Tíz összeragasztott lapból álló fametszet, a lapok együttes nagysága 171 × 96 cm. Minden országba és tartományba bele van rajzolva címere. A tartományok határait pontozás jelzi. A térkép mindössze egyetlen példányban ismeretes. A török foglalás határa ki van rajta pontozva, ám készítője szemmel láthatólag nem ismerte Lázár deák térképét, folyórajza nem azonos Lázáréval. Utakat nem jelöl. A térkép egy osztrák mecénás birtokába jutott, mivel Magyarország, annak ellenére, hogy ajánlatot kapott, nem vette meg.

Ha a XVI—XVII. századi térképekről van szó, nem szabad elfelejtenünk, hogy kevés kivétellel majd minden térképkészítő, egészen Marsigli és Müller működéséig a Lázár-Lazius anyagot használta fel. A Lázár-féle térkép 1514-ben jelent meg először, a Lazius-féle pedig 1556-ban. Lazius legelső másolója Matthes Zynthius, Zyndt, vagy Zündt 1566-ban adta ki első térképét. További kiadások: 1567, 1587, 1594; Ortelius Abraham 1570-ben kiadott atlaszának első kiadásában is megtalálható. Ezt javította át 1571-ben Zsámboki János. Ortelius 1572-ben és 1595-ben kiadta a javított másolatot is. Gerard Mercator atlaszaiban is (1578., 1595., 1613., 1626., 1633) megtalálható Magyarország térképe.

1616-ban Peter Bertius adja ki Amszterdamban, 1626-ban John Speede Angliában, 1647-ben, 1651-ben Johann Jansson ismét Amszterdamban, 1664-ben Moritz Lang Bécsben, Emanuel Stenglin Augsburgban, Gaspar Hollander Németalföldön, Wilhelm Pfan és Jacob Sandrart Nürnbergben, Martin Stier Bécsben; később 1684-ben Nürnbergben adják ki a Lázár-Lazius térképet.

Rengeteg olasz Lazius-kompiláció található Roberto Almagia „*Carte geograficae a stampa di particolare pregio o rarita dei secoli XVI e XVII.*“ (Monumenta Cartographica Vaticana MCMXLVIII.) című művében. Ez megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Zsámboki János térképei szerepelnek még Orteliusnál az 1575-ben, 1579-ben, 1580-ban, 1592-ben kiadott atlaszokban.

Nem feledkezhetünk meg Honterus Jánosról sem, aki Erdély térképe mellett 1534-ben ki adta Rudimenta Cosmographiae című művéhez mellékelt térképgyűjteményét. Ez 1542-ben is megjelent.

Lázár deák, Honterus, Lazius, Sambucus térképeinek anyagát felhasználták, másolták és sokan magukénak vallották. Nem lehet célunk ezek jegyzékének összeállítására, már csak azért sem, mert kevés kivétellel adataikat egyszerűen másolták, így nem sok újat tartalmaznak. A török hódoltság ideje alatt a magyar térképészet fejlődése teljesen leállt. Nézzünk néhányat a külföldieknek Magyarországról készült térképei közül.

1624-ben Jans Class. de Vischer Amszterdamban, 1682-ben Georg Matthias Vischer Bécsben, 1685-ben ugyanő Amszterdamban, G. Blaeu

1635-ben, 1641-ben, 1662-ben, 1663-ban Amszterdamban adott ki térképet Magyarországról. 1653-ban Gerhardt Graass császári hadimérnök rajzolt térképet az országról.

A török háború kiszélesedésével, főként Buda visszavétele után, sok száz térkép készült Magyarországról, azonban egyik rosszabb volt, mint a másik. A jó térképekben mutatkozó hiányt Hevenesi Gábor magyar jezsuita szüntette meg.⁴ Három évvel Buda ostroma után Bécsben 1689-ben jelentette meg 40 lapon „Parvus Atlas Hungaricus...” című zsebatlaszát, amely világviszonylatban is egyike az elsőnek. A térképlapokon 2605 helységnevet és 119 folyónevet találunk. Hevenesi előszavában megemlíti, hogy a török fennhatóság alatt volt területek adatai bizonytalanok. A Budapesti Egyetemi Könyvtárban, a Hevenesi-hagyatékban (Collectio Hevenesiana Tom. 91.) őriznek egy kéziratot megyei atlaszt. Tartalma 69 darab kéziratot megyei térkép. Ezek közül: 8. Bathensis com. (Bács), 10. Bodroghiensis com., 13. Chonadiensis com. (Csanád), 17. Czongradensis com., 44. Sirmiensis com., 53. Tarantaliensis com. Egy-egy megye lapja a szomszédos helyeket is felöleli. A térképeken a megyebeosztás tisztán XVII. századi, a határörvidéki beosztásnak nyoma sincs, a Temesvártól keletre eső területeket, ill. Erdélyt nem ábrázolja. Ezek szerint a térképek közvetlenül a karlócai békekötés előtti időszakban készülhettek, mindenféleképpen Marsigli és Müller működése előtt, mert a Duna rajza még torz. Hevenesivel egyidőben, 1689-ben adott ki Marchio Colloredo egy „Totius Hungariae Tabula” című művet.

Vidékünk ábrázolóinak következő alakja Luigi Ferdinando Marsigli és Johann Christoph Müller. Velük a későbbiekben külön fogunk foglalkozni. Szavojai Jenő herceg mérnökkarához tartozott Cyriacus Blödtner; vidékünkéről három kéziratot térképe maradt fenn.

Johann Baptist Homann, nürnbergi kartográfus 1718—1724 között, Müller térképét felhasználva, több térképet adott ki.

A Magyar Nemzeti Múzeumban található egy Müller mérései előtt készült (torz Duna-rajz!), valószínűleg holland térkép. Címe: „Nouvelle Carte de la Hongrie, divisée selon ses differents etats, avec une chronologie de ses ducs et de ses rois stb.”.

A XVII. század végi felmérések, amelyek a magyarországi várakat, erődített helyeket veszik számba és ábrázolják szinte kivétel nélkül a bécsi hadilevéltárban, a karlsruhei gyűjteményekben, Marsigli iratai között találhatóak.

Igaz ugyan, hogy Marsigli és Müller már elkészítette az első meghatározásokon alapuló térképeket, de Mikoviny Sámuel felmérései trigonometriai alapokról indultak ki, csillagászati helymeghatározásaival, méréseivel évtizedekkel megelőzte a katonai felméréseket. Térképei Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című művében jelentek meg 1735—1742 között. Kéziratban több térképe is fennmaradt. Ezek a bécsi Nemzeti Könyvtárban és Kamarai Levéltárban találhatóak: 1. *Mappa Regni Hungariae, novissima circulos Cis-ac Trans-Danubiales cum exacta distinctione comita-*

⁴ Hevenesi Gáborról:

Fallenbüchl Zoltán: Az „Atlas Parvus Hungaricus” és Hevenesi Gábor. *Studia Cartologica*, I. Budapest. 1958.

tum. 7. Carte des Comitat de la Hongrie dessines par Mikoviny. (Színes kézirat, Erdély nélkül, úthálózattal és megyebeosztással).⁵

A Magyar Hadilevéltárban található kéziratai: „Mappa partis Regni Hungariae, qua Jazyges, Cumanii Majores et minores continetur“ 1773. Csongrád vármegye térképe.

Tomka-Szászky János evangélikus lelkész munkája 1781-ben jelent meg „Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi“ címen. Ez a munka az első magyar történeti kartográfiai kiadvány. A mű térképei 1751-ben készültek. Ezek a következők: 1. Hunnia occidentalis per Scythiam, seu Gepidam Daciae et Ostrogotham Pannoniae sec. V—VI. extensa. 2. Pannonia Illyricum et Quadorum, Jazigumque regiones. 3. Magnae Moraviae pars per Hunniam occidentalem extensa. 4. Hungaria seu Turcia in octo captaneatus subdivisa (Anonymus adatainak térképrevetése) 5. Hungaria medii aevi in regalem atque ducalem et in megas LXXII. distincta. 6. Hungaria occidentalis Abarica pert Pannoniam atque Daciam sec. VII. VIII. prorogata. 7. Dacia atque Moesia. 8. Cumania magna olim Hunnia orientalis. 9. Illyricum in Dalmatiam, Chroatiam, Slavoniam et Serbiam divisum. 11—12. Két részlet a Tabula Peutingerianából.

Az eddig felsorolt térképrajzolók, kivéve Vischert, Müllert és Marsigit, polgári vonalon folytatták munkálataikat. Rendszeres katonai felvételek csak a Bánságban folytak 1723-tól. Még Szavojai Jenő parancsára készült el 1723—25-ben a terület első, akkor még csak szemrevételezéssel felvett térképe. A címe: „De Temesvarer Bannat. Abgetheilt in seine Districte, aufgenommen und abgemessen auf hohen Befehl Ihrer Hochfürstlichen Durchlaucht des Prinzen Eugenii von Savoyen. . . durch. . . Ingenieurs Obristwachmeister D. Haring. . .“

A telepítési felméréseknél dolgozott Eötvöss P. százados. A bécsi Hadilevéltárban két térképe van: 1. „Plan deren neu zu erbauen angetragenen drey Ortschaften, nebst denen daran anstossenden Dörffern und Praedien, in den Bezirke des Teutsch-Banatischen Grenz-Regiments. Entworfen durch P. v. Eötvöss Hauptmann. Pancsova den 16 May 1791.“ 2. „Entwurfss-Plan für das neu zu erbauen angetragene Dorff Neu-Szeldos. P. Eötvöss Hauptm. 1791.“ 1793-ban a Pancsova melletti Franzfeld új településű község térképét készítette el.

A részletes felvételek 1769—1772 között folytak; ezek eredménye 208 térképlap. Az összefoglaló térképet Franciscus Grisellini készítette, ez 1776-ban jelent meg „Tabula Banatus Temesiensis. . . in minore formam reduxit Franciscus Grisellini. Vindobonae.“ Ugyanő 1780-ban Bécsben kiadta

⁵ Mikoviny Sámuelről:

Faller Jenő: Adatok Mikoviny Sámuel életéhez. Térk. Köz. Budapest. 1932.

Borbély Andor: Újabb adatok Mikoviny Sámuel életéről. Térk. Köz. Budapest. 1934.

Tárczy-Hornoch Antal: Mikoviny Sámuel. Térk. Köz. Budapest. 1936.

Valkó Arisztid: Mikoviny Sámuel egy kéziratosa térképe. Térk. Köz. Budapest. 1950.

Bél Mátyásról itt hadd jegyezzünk meg annyit, hogy „Notitiája“ 5 kötetben jelent meg, s benne 10 megye leírása szerepel. Munkásságának jelentékeny része kéziratban maradt. Ezt ma az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi.

„Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen“ című kétkötetes művét, amelyhez kilenc térképet is mellékel.

Mária Terézia 1764-ben rendelte el az egész ország részletes katonai feltérképezését. Ezek a felvételek 1784-ben fejeződtek be, eredményük 1451 1:28000 mértékű térképlap. Jeney Lajos Mihály alezredes horvátországi felvételeinek dokumentuma a Bécsi Hadilevéltárban található kéziratok térkép („Übersichts-Carte von Croatien, Slavonien und dem Banat, mit der Militär-Gränze dieser Länder und der Eintheilung in Sectionen der Aufnahme von Croatien und Slavonien unter Major Jeney in den Jahren 1776 bis 1781, dann jener von Bannat unter Obrist Elmpt in den Jahren 1769 bis 1772 bearbeitet. 1:460800.“).

Ezeket a térképlapokat a bécsi udvar hadititokként kezelte. Magyarországon kétszer fordultak meg, a napóleoni háborúk idején. Először 1805-ben menekítették őket Péterváradra két hajóval. 1806-ban ugyan visszatértek velük, de 1809-ben újból Péterváradra kerültek, míg végül 1810-ben végleg visszavitték őket Bécsbe. Egy részük (másolatban) csak az első világháború után került Magyarországra. Azt azonban, hogy nem csak az illetékesek látták és használták ezeket a térképeket, nagy valószínűséggel bizonyítja az is, hogy több, ez idő tájt keletkezett térkép topográfiai forrása ismeretlen. A Nemzeti Múzeumban őriznek egy ilyen térképet, címe: „Tabula Districtus Studiorum et Scholarum Nationalium per Regni Hungariae et Provincias Eidem Adnexas Indicans Opera Stephani Spaits AA. LL. et Philoso. Doct. in Regia Universit. Profess. Pub Or. 1780.“ A városokat templomokkal és váralaprajzokkal jelöli.

Hasonló tanügyi térkép Szent-Iványi Benedek „Descriptio Hungariae sua cum Univ. Acad. et Gymnasiis (1782.)“.

Ez a Széchényi Könyvtár térképtárában található. Ehhez csatlakozik az Országos Levéltárban lévő kéziratok térkép, a „Loca Academicarum et Gymnasiorum quae actu existunt aut adhuc existere debent in Hungaria et adnexis Provinciis. Joseph Polencig del.“; 1790–91 körül készült.

A XVIII. század második felére már annyira megszorodtak a térképek, hogy Moll Bernát pozsonyi származású térképgyűjtő 1750-ben egy „Atlas Hungaricus“-ba tervezte őket összegyűjteni. Ezt az anyagot Borbély Andor valóban megtalálta a brünni egyetemen. Moll Bernát az atlasz katalógusát 1763-ban, a pozsonyi evangélikus egyháznak adományozta, innen másolta le 1765-ben Deccard Kristóf soproni tanár, s ezt a másolatot Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta. Milleker Rezső sokáig kutatott utána, míg végül Pozsonyban a nyomára bukkant. A katalógus betűpontosságú másolata a Nemzeti Múzeum kéziratárában található „765 Fol. Germ.: Moll: Atlas Hungaricus in 4 Voluminibus“ jelzés és cím alatt. A katalógus mintegy 950 tételben sorolja fel anyagát.⁶

⁶ Moll Bernát térképkatalógusáról:

Milleker Rezső: Moll Bernát Atlas Hungaricus. Földr. Közl. 1933.

Borbély Andor, aki a brünni egyetemen megtalálta Moll atlaszát, úgy véli, hogy azok túlnyomórészt hamisítványok.

Ez az anyag a XVIII. században keletkezett. Az 1929-ben kiadott Eperjessy-féle bécsi térképkatalógus 2676, az 1933-ban kiadott Glaser-féle karlsruhei pedig 670 tételből áll. A Moll-féle katalógus számos olyan térképről tud, amelyeket más katalógusokban nem találunk meg. A térképeknek nemcsak az adatait közli, hanem elemzi is őket, legtöbbhöz megjegyzéseket is fűz.

A XVIII. század második felében fellendül a térképészet. Mind nagyobb számban látnak napvilágot megyei, birtok-, erdő-, művelési, egyházmegyei térképek. Az út és postahálózat kiépülésével úttérképeket is adnak ki, elkezdi a városok feltérképezését.

A XVIII. század kéziratos térképei közül kiemelendő a keszthelyi Festetics-levéltárból előkerült térképlap. Címe: „Mappa exhibens situm Comitatum Bács et Bodrog. . . Transumptum ex mappa. . . per Mich. Karpe elaborata dum hi duo comitatus discernent. Anno 1760. . .“

Az egyházmegyei térképek közül az a kettő érdemel említést, amelyeket a Nemzeti Múzeum térképtárában őriznek a Lanfrancioni Enea gyűjtéséből származó „Magyarországi Földrajzi Térképek XV—XIX. század“ című gyűjteményben. Az egyik a csanádi egyházmegyét történelmi múltjában mutatja be évszám, szerző nélkül: „Diaecesis Csanadiensis Archidiaconatus Distributae ex Libro Regno Anno ex Dicatione regni“. A másik: „Mappa exhibens totam Archidiocesis Colociensem. . . per Samuelem K. Pávai jur. Geometram, aeri inc. Franc. Karacs Pestini 1801.“.

A gazdasági földmérők munkáiból említést érdemel Denk Ferenc kamarai mérnök munkája: 1770—1780 között 11 birtoktérképet készített Bács megyében. Ezek megtalálhatók az Országos Levéltár kamarai gyűjteményében. 1779-ből származik egy megyei térképe is; ez a Nemzeti Múzeumban van.

Kneidinger András kamarai mérnök 1767—1779 közötti készítésű 120 térképe egy atlaszba gyűjtve található az Országos Levéltár kamarai gyűjteményében. Ezek közül 7 lapon bácskai uradalmak láthatók.

Habár a nagy folyószabályozások csak a XIX. században történtek, a lecsapolásokat már a XVIII. században kezdték. (Igaz, ezek csak egy-egy nagyobb uradalom céljait szolgálták.) Nem feledhetjük ki a sorból Kiss Gábor és Kiss József nevét, akik a mai Duna-Tisza csatorna tervét elkészítették. Ezek a tervek, valamint más nagyszabású terveikről készült térképek a Nemzeti Múzeum kéziratárában a Fol. Lat. 251. kötetben található meg. Ez a kötet Széchényi Ferenc könyvtárából származik, s címe: „Mappae Hydrographicae ad cognitionem et regulationem fluviorum Hungariae pertinentes“. Ezt a címet csak egybekötése után kapta, mert az atlasz több önálló térkép egybefoglalásával keletkezett. A 2—3—4. térkép több sectióból áll, a XVIII. századi Horvátországot ábrázolja, a Száva és a Mura mellékét. Az 5—6—7. térkép a Kiss fivérek csatornakészítési terveit őrzi. A 11—12. térkép ismét a Száva mellékét, a 14—15. pedig Rijeka és Kotor környékét mutatja.

Még mindig a vízszabályozásokról szólva meg kell említenünk, hogy a Duna-Tisza-Maros táján már a XVIII. század közepétől kezdve nagyszabású vízi kartográfiai munkálatok folytak. Ezt a munkát az osztrák katonai kormányzat végezte, így az erre utaló térképeket a bécsi levéltárakban kellene keresni. Ennek a kérdéskörnek magyar térképei is vannak. Az egyik az Országos

Levéltár kamarai gyűjteményében található, Petrovics Pál műve, melynek címe „Ichonografia Delineatio Partis Illius Banatus Temesiensis in qua paludes sic dicta Alibunarenses seu Werschetzenses et Illantschenses sita sunt. . . 1750. . . per Paulum Petrovics. . .“. Színes kéziratos térkép, amely a csatornázási tervek miatt készült.

A Tisza bácskai oldalát a magyar hatóságok térképezték fel. A felvételeket Spatsek János végezte. A térkép címe: „Topographische Theiss-Karte die von der sich in die Donau gegen Slankamen einmündende Theiss bis zur gegen Segedin in sich fassende Marosch.“. A térkép 19 lapból áll, 1787-ben készült; ma az Országos Levéltárban található.

1782—84-ben adták ki a Neu ezredes féle „Geographische Charte des Königreichs Ungarn“ című térképet, amelynek készítésénél segédkezett Korabinszky János.⁷ Bár nem volt térképész, 1804-ben Bécsben ő adta ki „Atlas Regni Hungariae portatilis. Neue und vollstandige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln im Taschenformat. stb.“ címen a Magyarországot ábrázoló következő atlaszt.⁸ Ilyen mű Hevenesi 1689-ben kiadott atlasza óta nem jelent meg. Az atlaszban 46 megye térképe, Magyarország postatérképe van.

A másik atlasz, amely ebben az időben, 1802—1811 között jelent meg Görög Demeter atlasza, a „Magyar Átlás, azaz Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéi s szabad kerületei és a határ őrző katonaság vidékinek közönséges és különös táblái“. Az atlasznak 60 lapja látott napvilágot. A Bács megyeit Quits Antal készítette. Az atlasz Repertórium, amelyet Görög munkatársa, Márton József szerkesztett, 1812-ben jelent meg szintén Bécsben. A Repertóriumban 79 város, 640 mezőváros, 11 568 helység, 2709 pusztá van felsorolva. Mint látjuk, igen alapos munkával állunk szemben. Újabb kiadásai 1848-ban és 1860-ban jelentek meg.

A Görög-atlasz után a következő majd csak 1890-ben jelenik meg. A megyei és a kéziratos térképek is megritkulnak, legfeljebb a gazdasági vonatkozásúakra van itt-ott szükség. Ezzel tulajdonképpen lezárul a kéziratos térképek korszaka.

Csillagászati helymeghatározásokat már Lázár diák is végzett, ezek azonban, valamint az ezeket követők és problematikus értékűek voltak. A katonai felvételekkel kapcsolatos első alapvonalmérést 1769-ben végezték, Mária Terézia utasítására Josef Liesganig kapott erre megbízatást. Liesganig 1769. aug. 18-án érkezett Péterváradra. Méréseivel a bácskai Csúrog és a csongrádi Kistelek között fejlesztett ki egy 26 háromszögből álló hálózatot. A hálózat főbb pontjai Szeged; Kanizsa és Zenta tornyai voltak, a többi pontokat pedig póznákkal jelölte meg. Méréseibe azonban hiba csúszott. A mért területről térképet is rajzolt, ez a bécsi udvari könyvtárban van „Geogr. Kartensammlung 354, C. 89.“ szám alatt. Eredményeit Liesganig Bécsben megjelentette; adatait többen felhasználták. Az egyik ilyen a Homann-féle

⁷ A Neu-féle térképről:

Fodor Ferenc: Magyarország felmérésen alapuló első térképe. Földr. Köz. 1929. A térkép összevont változata legutóbb 1962-ben jelent meg, a „Régészeti Tanulmányok II.“ című kötet mellékleteként az Akadémiai Kiadónál.

⁸ Szintén Korabinszky műve: Geographische-historisches und Produkten-Lexicon von Ungarn. Pozsony, 1786.

térkép — címe „Das Temesvarer Banat“ 1790. —, amely a Nemzeti Múzeum térképtárában lévő Lanfranconi gyűjtemény III. kötetében 45. szám alatt található.

Az első legpontosabb helymeghatározásokat Lipszky János végezte, aki készülő térképét eredetileg egy hadászati művéhez szánta mellékletként csatolni. Térképe 1804—1806-ban jelent meg Pesten „Tabula Regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae srb.” címen, kilenc sectióban. A térképlapokon mintegy 5—600 hely fekvése pontos, asztronómiai méréseken alapszik. Maga Lipszky is sok helyet bejárt és személyesen megismert az országban, ezenkívül mintegy ezer régebbi térképet is felhasznált. Lipszky térképének második kiadása 1833-ban jelent meg. Évtizedeken keresztül a legmegbízhatóbb térkép volt. Településanyaga ma is fontos forrásmunkája lehet a helynévkutatásnak. Értékét nagyban emelte a kísérő helynévtár, amely 1808-ban jelent meg „Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae. . .“ címen. Ebben nemcsak a lakott helyek, hanem a várromok, puszták nevei is megtalálhatók.

Már említettem Tomka-Szászky 1781-ben kiadott történeti térképeit, melyek között Anonymus térképét is megrajzolta. 1772-ben Hell Miksa is térképre vitte Anonymus adatait, ez ugyan csak 1801-ben jelent meg, de sokkal jobb, mint az előző. Címe: „Tabula Geographica Vngariae Veteris ex Historia Anonymi Belae Regis Notarii a P. Maximiliano Hell S. J. Anno 1772.“.

Marsigli óta a Duna-térképezés szinte teljesen leállt. Ezt a hiányt pótolták azok a vízi térképezési munkálatok, amelyeket a XIX. század fordulóján végeztek nemcsak a Duna, hanem szerte a Kárpát-medence folyói és vadvízei mellett. Ezek a térképek kivétel nélkül kéziratok. A Duna felmérése 1816-ban indult katonai erővel; 1824-ben Péterváradig jutottak. A Helytartó Tanács rendelete alapján 1830-ban a Dunáról — Dévénytől Orsováig — 148 térképlap készült. Ezek, valamint Huszár Mátyás 19 lapból álló kézirat műve „Rectificierter Hydrographisch-Topographischer Plan Des Donau Stroms 1826-34.“ cím alatt az Országos Levéltárban található. A vízi felvételek a Dunán 1838-ban értek véget; a Tiszán 1834—1846 között folytak felmérések.

Vásárhelyi Pál 1830-ban készítette el a Duna átnézeti térképét az osztrák határtól Péterváradig, 204 lapon (megtalálható az Országos Levéltárban). 1837-től hajózási felügyelőként kisebb kartográfiai munkákat irányított, majd a Száva szabályozását, 1845-től pedig a Tiszával foglalkozott.

Mint említettem, Görög atlasza után megritkulnak a megyei térképek újabb kiadásai. Azonban nem szűnnek meg teljesen: 1825-ben Bauer Antal vármegyei mérnök újra megrajzolta Bács-Bodrog vármegye térképét. Címe: „Mappa Comitatum Bács et Bodrogh, articulatr iter unitis Ingrementorium“.

Kevésbé ismeretes, hogy Bauer Antalnak emellett a Nemzeti Múzeum kéziratárában Fol. Lat. 3693. szám alatt is megtalálható egy műve. A kötet külső címe „Repertorium universorium terrenorum I. i. Comitatus Bács et Bodrogh artic. unit. ingremiatorum. Antonius Bauer“. Belső címlapján a következők állnak: „Corpus Iconographiarum omnium Incl. Com. de Bács incorporatum Terrenorum cum adnexa geometrica Combinatione tam Tenutorum urbarialium in Intravillanis, Agris, Falcastris, Vineis et

Pascuo Communi, quam Terrarum Dominalium et Praedialium in Terreno puro, Sylvis tam glanduliferis quam Salicetis et Populetis, Arundinetis et Caricetis, Piscinis item et Rivis, Lacunis et Fluviis ac denique viis quoque publicis aut privatis. Tum ex Mappis genuinis et authenticatis juxta Regulam Reductionis diversarum Sclarum ad Communem Scalam geometricam unius quippe pollicis Viennensis ad Mille orgias systematice reductum tum ex libris Urbarialibus fide digne excerptum atque taliter in praesentem Librum congestum per Antonium Bauer Praeludati I. Cottus Ord. Geometram. Zomborini die 15-to junii 1805.“

Ez a páratlan gyűjtemény Bács-Bodrog vármegye 18 városának, 95 községének, 45 pusztájának, összesen 119 térképét tartalmazza. Egy-egy lap mérete 25 × 32 cm, de ahol a község határa nem fért rá egy ilyen méretű lapra, ott behajtható toldalékot ragasztottak hozzá. Jelzései: megyehatár, községhatár, utak, folyók, gázlók, mocsarak, nádasok, homokok, erdők, kompok, a falvak alaprajza utcánként, a határ I-III. fordulója, szőlők, kaszálók, legelők. A lapok a határ mezőgazdasági állapotát tüntetik fel. A térképekhez egy „Calculus Geometricus“ tartozik amelyben az összes művelési ágak területei holdakban vannak megadva.

A bennünket érdeklő térképek között szerepel még Ortvay Tivadar és Hrubant László egyházmegyei térképe (egy térkép a hét közül), amely Ortvay Magyarország egyházi földleírása című művéhez készült a múlt század végén. Ez a mű: A bácsival egyesített kalocsai érseki megye a XIV. század elején.⁹

Talán egyelőre ennyit a mai Vajdaságot ábrázoló ismert, kevésbé ismert és ismeretlen XVI—XIX. századi térképekről. A még hátra lévő rövid bibli-

⁹ Ortvay Tivadar felhasználta a Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1 kötetét (Budapest 1887.), amelyben ki vannak adva a nagy forrásértékű 1332—36. évi pápai tizedjegyzékek. Ezek az akkori Magyarország összes egyházas helyeit — vagyis plébániáit és monostorait — tartalmazzák, a győri és a zágrábi egyházmegye kivételével (tehát vidékünk is szerepel benne). Több mint 3100 helység szerepel itt. Adózásukból jövedelmükre és népességükre következtethetünk. Ortvay ebből az anyagból rekonstruálta és térképekre vetítette az ország akkori egyházi beosztását és plébániás helyeit. A mű két kötetben jelent meg Budapesten 1891—92-ben.

Végül közreadok egy rövid bibliográfiai összefoglalót, könnyítésül azok számára, akiket érdekelnek a vidékünket ábrázoló térképek:

Márki Sándor: A magyar térképírás múltja és jelene. Földr. Közl. 1896.

Harsányi István: A sárospataki ref. főiskola metszetgyűjteménye. 1911. (Múzeumi és Könyvtári Ért. 1908, 11. évf.)

Eperjesy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. 1928.

Eperjesy Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929.

Glaser Lajos: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. Térk. Közl. 6. sz. különfüzete. Budapest, 1933.

Glaser Lajos: Az Országos Levéltár térképei. Levéltári Közl. 1939.

Iványi Béla: A keszthelyi Festetics-levéltár. Levéltári Közl. 1946.

Bañi, Florio: Imago Hungariae nella cartografia italiana del Rinascimento. Roma, 1946.

Roberto Almagia: Carte geografica a stampa di particolare pregio o rarità del secolo XVI. e XVII. (Monumenta Cartographica Vaticana MCMXLVIII. Roma)

Dávid Zoltán: Kéziratos térképeink időszerű kérdései. Levéltári Híradó. 1953. 2—4. sz.

ográfiai áttekintés előtt néhány szót arról, hol található az említett, és esetleg más olyan térképek, amelyek vidékünk múltjára új fényt vethetnek.

Először a külföldi lelőhelyek: Karlsruhei levéltár, Bécsi Hadilevéltár, Bécsi Nemzeti Könyvtár, Bolognai Egyetemi Könyvtár, Párizsi Nemzeti Könyvtár. (Nincs kizárva, hogy más intézményekben is bukkanhatunk újabb adatokra.) — Magyarországon a kéziratostérképek törzsgyűjteménye a Magyar Nemzeti Múzeumban van (kerültek ide térképek a Néprajzi Múzeumból is, és néhány főúri levéltár térképanyaga, pl. a keszthelyi Festeticseké is itt található). Az Országos Levéltár térképanyaga a kamarai és a helytartótanácsi gyűjteményből állt össze, s kerültek ide térképek a Kancelláriától, a Kúriától, a kataszteri térképtárból, egyes családi levéltárakból is (az Eszterházy-gyűjtemény mintegy 1500 darabot tartalmaz, több olyat, amely máshol nem található.). A második világháború befejezése óta itt őrzik a Vízrajzi Intézet térképeit is.

Az Országos Levéltár térképtárának anyaga az 1959-es fondjegyzék számozása a szerint a következő:

1—10 Königliche Kameralische Mappirung Direction. Iratok és térképek. XVIII—XIX. század.

11—14. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek.

16—88. Családi levéltárakból kiemelt térképek. Ebből:

71. Fényképmásolatok a karlsruhei levéltárakból (1601—1695.)

77. A II. József-féle kataszteri felmérés térképei.

80. A Vízrajzi Intézet térképei, XVIII—XIX. század.

Budapesten jelentős még a Hadtörténelmi Intézet térképanyaga, amely főleg a bécsi Hadilevéltárból származik, az Országos Széchényi Könyvtár

Fodor Ferenc: A magyar térképírás.

Budapest, 1952—54. I—III. kötet.

Fodor Ferenc: Magyarországi kéziratostérképek vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig.

Catalogus mapparum ex manuscriptis hydrographicarum archivis Hungaricis excerptarum usoue ad annum 1867. Budapest, 1954. I—III. kötet. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadása.

Nagy Júlia: Az Országos Széchényi Könyvtár térképtárának állománya és működése. Földr. Ért. 1956.

Nagy Júlia: Magyarországot ábrázoló, könyvekben megjelent térképek a XVI. században. *Studia Cartologica* I. Budapest, 1958.

Kocsy Gyula: Ismertetés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtudományi Térképtárának működéséről és anyagáról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1964.

Gazdag László: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum térképtára. Földr. Ért. 1965. Levéltári Szemle 1965.

Maksay Ferenc (szerk.): Kéziratostérképek a területi állami levéltárakban. 1—4. köt. 1965—67. Budapest.

1. köt.: Debreceni, Egri, Esztergomi Állami Levéltár

2. köt.: Győri, Gyulai, Kaposvári Állami Levéltár

3. köt.: Kecskeméti, Miskolci, Nyíregyházi, Pest és Nógrád megyei Állami Levéltár

4. köt.: Pécsi Állami Levéltár

Bendefy László: Ismeretlen vízügyi térképek az Országos Levéltárban. *Hidrológiai Közl.* 1966. I

Irmédi-Molnár László: Adatok a XVII. századi és korábbi idők magyar térképtörténetéhez. Földr. Közl. 1966.

Milodánovics Mária: A Szabadkai Történelmi Levéltár kéziratostérképeinek gyűjteménye. *Létünk.* 1976/5.

térképtára és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Sárospatakon, a református főiskola könyvtárában sértetlenül és hiánytalanul megtalálható a Kazinczy-gyűjtemény, amelyben 119 darab XVI—XVIII. századbeli térkép, 363 vár-, város- és csatakép látható.

S szóljunk még egyszer Lanfranconi Eneáról. Az Országos Széchényi Könyvtárban van egy négy kötetből álló atlasza „Magyarországi Földrajzi Térképek, XV—XIX. század“ címmel. I—II. Főtérképek, III—IV. Mellék-tartományok és vármegyék — 128 táblán 105 kartográfiai mű, de ez is csak töredéke teljes gyűjteményének. Egy másik kötet a budapesti egyetemi földrajzi intézetben található. Itt 52 térkép van. A teljes gyűjteményt 1885-ben Antwerpenben állították ki. (XIV—XIX. századi térképek 17 kötetben — 250 térkép és 2000 látkép.). A gyűjtemény szétszóródott.

Emellett nagyon sok térkép lappang a vidéki megyei, városi levéltárakban, múzeumokban.

Bizonyára a Vajdaság területén lévőekben is.